

МИРОЉУБ А. МИЛИНЧИЋ¹

ЕКОНОМСКО-ГЕОГРАФСКА И ЕКОЛОШКА ПОЛАРИЗАЦИЈА ПРОСТОРА КАО ФАКТОР НОВИХ ФУНКЦИОНАЛНИХ ОДНОСА МЕЂУ ПРОСТОРНИМ ЦЕЛИНАМА

Садржај: Географско груписање и разређивање, односно економско-географска поларизација простора, представља нормалан и у суштини позитиван процес развоја људског друштва. Ове процесе на територији Србије одликује изразита стихијност и интензитет у комбинацији са релативно кратким временским трајањем. Као последица овакве рекомпозиције економско-географских садржаја територије Србије јавља се и њена изразита рецентна еколошка поларизација. На једној страни су формиране антропогене или социо-економске целине (локације, осовине и крстови развоја) са обиљем еколошких проблема као развојних прагова, а на другој територије економско-географске стагнације али и задовољавајућег квалитета основних природних ресурса и стања животне средине. На релацији ових разлика генерисана је и перманентно се увећава њихова просторна и ресурсна и свеукупна еколошка међузависност.

Кључне речи: Еколошки, простор, економско-географски, поларизација, Србија

Abstract: Geographical clustering, in the way of economic-geographical polarisation, represents regular and positive process of development of human society. These processes are characterized by stressed intensity, together with relatively short time dimension at the territory of Serbia. Extreme recent ecological polarisation is the main consequence of this type of recomposition of economic-geographical elements in the territory of Serbia. At the one hand, anthropogenic or socio-economic areas (locations, axis and crossroads of development) are formed, together with the numerous ecological problems as developing barriers, while at the other hand are territories of economic-geographical stagnation also with satisfying quality of basic natural resources and environmental condition. These differences generates and permanently increases their spatial, resourcal and ecological interdependance.

Key words: ecological, area, economic-geographical, polarization, Serbia

Увод

Економско-географска и еколошка поларизација простора суштински представљају позитивне друштвене појаве и процесе и трајне су пратиље (феномени) глобалног развоја људског друштва и окружујућих абиотичких и биотичких система/подсистема животне средине. За потребе овог рада тумачење економско-географске поларизације простора Србије је суштински слично без обзира да ли се посматра у духу концепта просторне економије са географском осномом (Thünen H.J., 1826, Weber A., 1909, Losch A., 1940. и др.) или, као током друге половине XX века присутнијег модела динамизације економских активности – ”полова раста” или ”центара раста” (Perroux F., 1950; 1955; 1961; 1964; 1968, Isard W., 1956; 1959, Derwa L., 1957, Rosenfeld R., 1962, Davin E.L., 1959; 1965, Boudeville R.J., 1966 и други). Насупрот, еколошка поларизација (конституисање различитих еколошких система) њеног простора и нови функционални односи међу просторним целинама је њена последица и растућа рецентна реалност.

¹ Др Миролуб А. Милинчић, асистент, Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд.

Новија историјско-географска ретроспектива економско-географске и еколошке поларизације простора Србије

Овакви развојни процеси супротних тенденција по времену свог појављивања, интензитету, развојним карактеристикама и другим последицама показују знатне разлике на појединим територијалним нивоима (локалном, субрегионалном, регионалном, националном и др). Објашњавајући генезу насеобинског пејзажа, а тиме и процеса економско-географске и еколошке поларизације територије Србије током прве половине XIX века, Цвијић Ј. (1966) уочава да "једном сакупљени око извесних тачака и површина атракције, људи ... подижу вредност географског положаја ... или краја, то привлачи друге". Ови процеси нарочито су добили на интензитету индустријализацијом и урбанизацијом. Ово зато што је перманентна потреба и карактер индустрије урбано окружење и/или у другим условима агломерирани географски садржаји.

Тако су индустријализација и урбанизација, иако ограниченог обима, означили почетак краја дотадашњих вековних тежњи ширења граница екумене и изградње доминантних аутархијских (самоодрживих) и стабилних економско-географских и еколошких структура и система. Такође, овим су простори агломерирана економско-географских садржаја, а нарочито "савремени/динамични град", у интеракцији са окружујућим територијама означили себе и своје нове позиције у друштвеном, економском, еколошком и сваком другом просторном погледу.

Савремена индустријска урбанизација Србије као иницијална², а затим и процеси субурбанизације "започети" почетком друге половине XX века, у фази свог територијалног ширења, утицали су на експанзиван пораст броја³ и свеукупни развој урбаних центара да би у следећим развојним фазама својим функционалним капацитетом и агломеративним претпоставкама подстицали свој даљи, али и развој друштва у целини и општу економско-географску и еколошку поларизацију простора. Заправо, од почетка до данашњих дана индустријализација и урбанизација су доминантни атропогеографски агенси територијалног груписања и разређивања па је зато у погледу њихове рецентне просторне дистрибуције на територији Србије и логична њихова велика подударност. На једној страни су као "Pull" фактор утицали на еколошки неоправдано и нерационално а у суштини и хипертрофно агломирање привредних активности, насеља и становништва, а на другој производили насеобинско-демографску и привредну девастацију простора и редуковање горње границе екумене. Тако се макро и мезо-регионална поларизација одвијала ка низијама и речним долинама, а микро-регионална (локална) ка општинским центрима и приградским сеоским насељима, евентуално према центрима заједница села. Просторну логику урбанизације и индустријализације следили су и пратећи инфраструктурни системи учвршћујући економско-географску арматуру простора и подижући њену атрактивност.

На другој страни све значајније делове руралних, пре свега брдско-планинских, територија карактеришу доминантни процеси економско-географске стагнације и дезинтеграције. Овакви процеси су у спречи са њиховим основним физичко географским карактеристикама водили даљем слабљењу локационих услова ("Push" фактор) насеобинског, индустријског, инфраструктурног и савременог агрокомплекса.

² Иако реално старији процеси урбанизације се у савременом смислу везују тек за период индустријализације, односно прелазак преиндустријског – статичног у индустријски – динамичан град.

³ Највећи број урбаних центара који сада имају статус градских насеља постали су то током друге половине XX века преласком из других категорија, пре свега мешовитих у градска насеља, што значи да је пораст урбане популације заправо последица комбинованог дејства пораста броја урбаних центара и броја становника у њима.

Временом су, нарушавањем основне развојне равнотеже (привредне, насеобинске и популационе), попримили бујичне токове и праву девастацију антропогеографских потенцијала које Грчић М., (1991) сагледава кроз призму њиховог претварања у "пуста острва".

У групи основних узрока изразите радикализације ових процеса могу се издвојити:

- протежирање неаграрних делатности, односно плански и идеолошки усмеравана "стратегија" убрзане (насилне и нерационалне) индустријализације као основе свеукупног привредног развоја,
- аграрна реформа и трансформација поседовне структуре - доминација малих пољопривредних газдинстава⁴,
- неповољан третман пољопривреде у политици привредног развоја и политичка изолација њених носиоца (сељака) као рудимента прошлости,
- развој аграрне индустрије на централизованом систему пољопривредних комбината,
- одузимање дела ресурсне базе - заједничке својине села (шуме, пашњаци),
- распад задруга као традиционалног патријархалног миљеа и стварање инокосних породица,
- промена комуналног система (1953-1955. и 1968. године) односно, смањење укупног броја административних центара (управна централизација) и др⁵.

Временом су на једној страни створене зоне, осовине и крстови економско-географског агломерирања (раст и развој), а на другој простори наглашеног територијалног разређивања или насеобинске, популационе и привредне стагнације. Рурални, пре свега брдско-планински простори су тако све више заостајали у развоју, што се одразило и на појачавање обележја њихове периферности и баријерности. Њихов дисперзивни карактер, имплицира да је периферност осим географског одређења (Џвијићево "изоловање" и "одвајање") у значајном делу и продукт депресивног економско-географског развоја и периферности и изолованости у односу на веће урбане центре, насеобинске агломерације и осовине развоја – развојне токове. У суштини ово је значило нарастање регионалних развојних диспропорција, а ефекат овакве "развојне спирале", са негативним предзнаком, бивао је све сложенији и у крајњој линији водио економско-географској дезинтеграцији и увећању невалоризованих потенцијала националне територије.

Поларизација економско-географских компоненти простора (планина – равница, горњи – доњи делови сливова и др.) праћена је и низом функционалних, пејзажних и еколошких промена физичко-географског комплекса и диференцирања расположивости, доступности и квалитета природних потенцијала и општег стања животне средине. Такође, овим су створене претпоставке да квалитет неких елемената животне средине као што су: простор за насељавање, вода, ваздух, шуме и други специфични потенцијали окружујућих руралних територија постану значајни развојни ресурси урбаних и других зона економско-географског агломерирања. На једној страни у долинским и равничарским просторима (Џвијићево "спајање и прожимање") процесима насеобинског, привредног и инфраструктурног агломерирања и механичког и природног прираштаја становништва створене су антропогене или социо-економске целине са обиљем еколошких проблема као развојних прагова. Деградираност основних медијума животне средине, стихијност у запоседању и

⁴ Аграрна реформа је подразумевала увођење земљишног максимума 1948. - 25 ha, а 1953. - 10 ha на обрадивог земљишта. Оваквим мерама су нарочито била погођена домаћинства, пре свега задружна, руралних брдско-планинских простора са земљиштем виших бонитетних класа и слабијег агро-еколошког потенцијала.

⁵ Управном централизацијом је значајан број насеља ових територија изгубио дотадашње функције општинских центара и других облика локалне самоуправе, али и других облика редуковања функционалног капацитета и дестабилизације економско-географских система припадајућих територија.

изградњи простора, дефицит водних ресурса и проблеми њиховог обезбеђења редукују укупну вредност ових територија толико да утичу на смањење атрактивности, просперитетности, могућности развоја постојећих и локације нових насеља, привредних и других садржаја и активности. Недостатак и угроженост основних ресурса (вода, ваздух, земљиште) осим директних негативних последица, узрокује и читав низ индиректних јер представља ограничавајући фактор реализације других доступних потенцијала. Тако је недостатком водних ресурса у Колубарском и Косовском басену лимитиран развој термоенергетике, на Копаонику и Златибору туризма, а на значајним деловима Шумадије, Баната, Поморавља и других територија Србије и свеукупан економско-географски просперитет.

На другој страни ограничен агро-еколошки потенцијал брдских и планинских простора са доминантном природно-тржишном привредом базираном на кодоминантном, а заправо интегрисаном, сточарству и земљорадњи ("сељачка пољопривреда") вековима је омогућавала истовремени одрживи развој локалних заједница и задовољавајуће стање квалитета основних ресурса животне средине. Економско-географска дезинтеграција ових простора у рецентним условима се јавља као допунска рестриктивна детерминанта појединих привредних грана, посебно примарног и секундарног сектора, али и подстицајни фактор еколошке проградације стања система животне средине. Стагнацију економско-географских активности ових простора Васовић М., (1985) доживљава као узрочника запостављања њихових природних потенцијала, али их исто тако узрочно последично везује и за проградацију еколошких процеса на њима (Васовић М., 1987).

Релативна очуваност примарних ценотичких односа и дуговремени процеси динамичке хомеостазе и спонтане еволуције утицали су да животну средину ових територија данас условно можемо окарактерисати као делове природних екосистема. Иако то суштински нису, често им се приписују атрибути: "натурални", "аутохтони", "дивљи", "изворни" и др. Ипак овакви системи животне средине, због њихове сложености и релативне реткости, имају велики практични и фундаментални значај како за природне тако и за друштвене заједнице. Њихов највећи значај огледа се пре свега у:

- очувању специфичног културног и историјског наслеђа,
- заштити потенцијала и генетске разноврсности,
- значајној органској продукцији - органски здрава храна,
- санатогеом дејству на ширу околину,
- показатељ еколошког климатског широг простора,
- могућност утврђивања некадашњег стања и тренда промена,
- коришћењу у научне, едукативне, туристичке, рекреативне и друге сврхе.

Истичући пирамидалност разноврсности планинских простора уопште Љешевић А.М., (2002) указује да је "сваки низ висинских појасева засебна геохора, а сваки висински појас посебан геомер (тип предела)". Овакве еколошке карактеристике ове просторе чине својеврсним врућим тачкама глобалног биодиверзитета. На основу критеријума IUCN-WMC (International Union of Conservation of Nature-World Monitoring Centre) брдско планински простор Србије представља окосницу једног од шест европских, односно, један од 33 светска центра биолошке разноврсности ван тропских и субтропских зона Планете.

Екосистемска и свеукупна разноврсност и вредност ових територија Србије претпоставка су њихове, иначе врло разуђене, законодавне и планске заштите⁶.

⁶ Уопште проблематика заштите, коришћења и резервације простора у Србији посредно и непосредно је регулисана са више од 40 закона и бројних пратећих прописа (подзаконска акта, уредбе и сл.) (Максин-Мићин М., 1999). Зато овом нормативном корпусу треба придодати и обавезе које проистичу из преко 60 ратификованих конвенција и легислатива међународног карактера а намесних заштити простора и човекове животне средине (Јолшић В., 2003).

”Наметање” ове нове спољне функције као интерне детерминанте развоја условило је да се комплексом разноврсних, сложених и дуготрајних ефеката ограничења проистеклих из потребе заштите простора укупни, иначе базно ниски, функционални и развојни капацитети ових територија у мањој или већој мери додатно редукују. Овако екстерно појачање постојећих и генерисање појединих нових, по врсти и снази до тада непознатих, егзистенцијалних и развојних ограничења и баријера ефекат присутних негативних развојних токова продубљују дотле да се на значајном делу ових територија може говорити о застоју и назадовању, а код појединих и о економско-географском угару.

Поларизација простора као фактор нових функционалних односа међу просторним целинама

У зонама свог просторног деловања индустријски и урбани развоја Стефановић В.Д., (1971) уважава за факторе конституисања нове географске средине, а Љешевић А.М. и Милинчић А.М., (1995) за чиниоце формирања ”нових типова предела и нових функционалних односа међу просторним целинама”. Интензитет и ефекти поларизације, остварени у релативно кратком временском раздобљу, су код појединих истраживача створили погрешан утисак и потребу уопштавања, а све са циљем пренаглашене - тоталне поларизације простора. Ово је било карактеристично и за поједине реномиране истраживаче као Ђурић В., (1971) и McNarg L.I., (1971) који у сагледавању поларизације уводе крајње упрошћену номенклатуру тако што целокупан простор диференцирају на град (”изграђен простор” – urban development) и околину (”отворен простор” – open space). Иако је последњи квартал XX века, под дејством глобалне транзиције индустријског у технолошко друштво, праћен процесом делимичне децентрализације урбаног начина живљења у некада типичне аграрне просторе⁷ изражено дихотомно перципирање диференцирања простора је и даље присутно. Тако их Рабвар М., (1990) диференцира на ”насељске” и ”сеоске екосистеме”.

Управо у оваквим условима поларизације простора велике урбане и друге зоне економско-географског агломерирања генеришу значајну међузависност просторних целина и просторне последице на локалне, али и ресурсе шире околине⁸. Иако је значај ”отворених простора” или ”сеоских екосистема” у обезбеђењу егзистенцијалних и других ресурса и поравнавајућих еколошких функција разноврстан као један од најакутнијих апострофира се проблем водних ресурса и територија које служе њиховом обезбеђењу. Разлог због чега се вода апострофира као једна од најакутнијих детерминанти одржања и потенцијалног прогреса економско-географског, посебно урбаног развоја утемељен је чињеницом да за нормално функционисање града од милион становника (ЕЕА, 1995), апсолутни примат у дневним потребама управо има вода са 320.000 t, затим фосилна горива - 11.500 t и храна - 2.000 t. Код неких ранијих примера билансирања потребе за водом су још изразитије и износе 625.000 t/дан или 98,04% укупних потреба воде, хране и енергената (Haggett P., 1975). Егзистенцијални значај и обим потреба свеже воде су

⁷ Овакви процеси, нарочито у високоразвијеним регијама, имају за последицу стагнирање и престанак раста многобројних великих урбаних центара и процес дислоцирања урбане популације према периферији (”отворени простори”) у многобројна мала насеља која, захваљујући развоју терцијарног и кварталног сектора, попримају разноврсну и сасвим нову унутрашњу структуру. Овако су значајни делови ”отворених простора” добили субурбана, односно периурбана својства тако да се више и не може говорити о јасним границама између диспергованих и агломерираних насеља и популације, као ни јасних граница између урбаних и руралних простора и насеља чиме је и проблем делимитације урбаног и руралног усложњен.

⁸ Са сличних позиција Weber и Losch функционалну организацију простора сагледавају кроз однос природних ресурса окружујућих територија и њихових релација и улога у егзистенцији урбаних центара.

реалан чинилац велике ресурсне зависности урбаних или насељских система од "отворених простора". На релацији раста потреба и проблема обезбеђења водних ресурса јавио се специфичан вид антропопресије који се временом експанзивно шири по дубини отворених простора и националних територија.

Уопште, територије оваквих карактеристика означавају се и као: "ресурсни реони" (Рунова Т.Г., 1973), "ресурсни ареали" (Комар В.И., 1975), "реони природног потенцијала" (Динић Ј., 1997) и др. Насупрот оваквих релација међузависности, теорија регионалног планирања, као и сам Mumford L., (1968) овим просторима признаје биолошку нужност, али их уместо простора базних ресурса и поравнавајућих еколошких функција доживљава просторима за доколицу. При томе се наглашава потреба њиховог прилагођавања и зонирања поменутих функцијама доколице.

Овако формиране потребе за егзистенцијалним ресурсима од стране зона економско-географског агломирања постају одлучујући фактор установљења приоритета и свеукупне валоризације природних потенцијала окружујућих територија. Досадашња искуства указују да апсолутизацијом интереса, ово заправо води "потчињавању" једних простора и њихових екстериторијалних ефеката у функцији других. Сопствени раст и развој територија економско-географског агломирања утиче на раст ресурсних и потреба "заузећа" простора квалитативно другачијих својстава (зоне егзистенцијалних ресурса и других поравнавајућих еколошких функција) тако да они постају део регионалне инфраструктуре урбаних и индустријских зона. Односно, континуирана поларизација простора доводи до тога да територије економско-географског агломирања постају све захтевније према отвореним просторима тако да постају двоструки "гутачи простора".⁹ Овакве релације су само још једна, можда и најбоља, потврда да је употреба простора репрезент реалних друштвених позиција (доминација и хијерархија). Ово нарочито долази до изражаја у условима када када су ови простори били или још увек јесу значајни носиоци примарних делатности, пре свега пољопривреде и шумарства, неопходних за реализацију свеукупних развојних циљева како укупног тако посебно и равномерног регионалног развоја¹⁰.

Уважавајући чињенице да "отворени простори", односно њихови егзистенцијални ресурси и поравнајуће функције, представљају кључ ефикасности система као целине и доминирајући модел друштвених позиција простора економско-географског агломирања и егзистенцијалних ресурса јавља се и потреба да се њиховим развојем и међуодносима управља на националном нивоу. Не сме се више толерисати стихија да се као до сада неоправдано, предимензионирано и без повратних контролних механизма једни простори развојно потчињавају у функцији развојних перспектива других. Напротив, овакви процеси економско-географског агломирања који нису уважавали просторне услове осим тога што представљају економски и еколошки скућ начин географског писања могу покренути спиралу нове социо-економске поларизације националног простора која би по својој суштини означила претпоставке истинске "тоталне поларизације". Улога државних и парадржавних институција, а пре свега националне владе у оваквим околностима подразумева потребу регулације функција коришћења, заштите и очувања простора и

⁹ И док са аспекта изразитих биоцентричних схватања Јанковић М., (1992) урбане екосистеме, због поремећености саморегулативних функција и формираних потреба, обележава као "паразит биосфере" Љешевић А.М., (1998) их са становишта еколошког антропоцентризма доживљава као специфичну друштвену организацију у којој доминирају економски, социјални, еколошки и комунални проблеми.

¹⁰ Без обзира на сву хипотетичку суштину овог модела развоја, који је у простору реално тешко остварљив, он већ дуго времена представља развојни императив свих савремених друштава. Ово пре свега због тога што остварење равномерног регионалног развоја подразумева рационализацију коришћења, организације и уређења простора државних заједница.

ресурса и задовољења нужних интереса различитих социјалних и регионалних компоненти сопствене територије.

Закључак

Без обзира на испољене разлике у схватању узрока и последица економско-географске и еколошке поларизације простора очито је да се зоне географског груписања (раста и развоја) могу одржати и даље развијати само и искључиво у интеракцији са окружењем. Обим и периметар њиховог дејства према околним системима животне средине зависи пре свега од структуре привредних делатности, популационе величине, достигнутог стандарда, културних образаца живљења и др.

Мишљења смо да овако установљени функционални односи међу просторним целинама представљају својеврстан вид "сиве економије" која је усмерена на неправичан процес просторне и временске дистрибуције добара и капитала. У даљем сагледавању њихових ефеката могу се апострофирати процеси продубљивања и мултипликовања развојних диспропорција и нових економско-географских и еколошких поларизација. У крајњој линији ово значи даље продубљивање реалног стања конфликтности ситема територија различитих економско-географских и еколошких својстава.

Алтернативу оваквим функционланим односима треба тражити у новом моделу рационалног и еколошки оправданог валоризовања националне територије и укупних развојних потенцијала, али и у редуковању садашњих економских и еколошки штетних екстериторијалних ефеката зона економско-географског агломерирања.

ЛИТЕРАТУРА

- Васовић М., (1985) **Проблеми валоризације и заштите природе у нашим планинама**, Заштита природе бр. 38, Републички завод за заштиту природе, Београд.
- Vasović M., (1987) **Mogućnosti revitalizacije brdsko-planinskih regija Jugoslavije**, Zbornik radova XII kongresa geografa Jugoslavije, Novi Sad.
- Грчић М., (1991) **Проблеми развоја и размештаја индустрије у планинским пределима Србије**, Гласник СГД, св. LXXI - бр. 2, Београд.
- Djurić V., (1971) **Urbana i industrijska revolucija kao činilac strukturne i funkcionalne transformacije prostora**, PMF Univerziteta u Beogradu – Geografski zavod, Zbornik radova sv. XVIII, Beograd.
- European Environmental Agency (1995) **Europe's Environment**, The Dôbris Assessment, Copenhagen.
- Љешевић А.М., Милинђић М., (1995) **Дугорочни развој, организација и коришћење простора Србије**, ИАУС, Посебна издања књ. 27, Београд.
- Љешевић А.М., (1998) **Детерминација индикатора одрживости развоја града**, Стратегија развоја насеља Србије у новим условима, Удружење урбаниста Србије, Београд.
- Lješević A.M., (2002) **Planinski geoekosistemi**, Zbornik radova I konferencije "S planinom u novi vek", Kopaonik.
- Mumford L., (1968) **Grad u historiji**, Naprijed, Zagreb
- McHarg I.L., (1971) **Design with Nature**, Natural History Press, Garden City, New York.
- Равбар М., (1990) **Еколошки погледи процеса урбанизације**, Екологија и географија у решавању проблема животне средине, СГД, посебна издања књ. 69, Београд.
- Stefanović V.D., (1971) **Specifičnosti procesa urbanizacije u Jugoslaviji u periodu 1948-1961. god.**, doktorska disertacija, BU, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Цвијић Ј., (1966) **Балканско полуострво и Јужнословенске земље**, Београд.
- Haggett P., (1975) **Geography: A Modern Synthesis**, Harper International Edition, London.

Summary

**THE ECONOMIC-GEOGRAPHICAL AND ENVIRONMENTAL POLARISATION
AS A FACTOR OF NEW FUNCTIONAL RELATIONS BETWEEN AREAS**

Economic-geographical and ecological polarization of area represents causal interrelated processes. Processes of industrialization and urbanization are their most important anthropogenic factors. Because of that, in the way of their recent conditions, important similarity is logical. At the one hand, they influenced (as "Pull" factors) agglomeration of geographical objects, while at the other hand they influenced (as "Push" factors) their stagnation. Consequently, zones of geographical clustering have become anthropogenic or socio-economics areas (locations, axes and crossroads of development) of numerous ecological problems as developing barriers. At the other hand, economic-geographical disintegration of great part of hill and mountain areas is emerging as another factor of improvement of environmental condition. New types of landscapes generate new functional relations between areas.